

Smaranda Vultur

Mizele povestirii de viață orale: cazul foștilor deportați în Bărăgan

Dialogismul constitutiv al povestirii vieții

O povestire a vieții orală este un tip de reconstrucție memorială cu caracter autobiografic ale cărei mize nu pot fi evaluate în afara contextului relatării ei și a circumstanțelor socio-istorice ale împărtășirii¹ memoriei în care ea se înscrie. Vreau să spun prin aceasta că ea e în egală măsură un produs al conlucrării dintre cel care povestește și cel care ascultă sau pune întrebări pe parcursul interviului și al raporturilor dialogale pe care orice tip de discurs le stabilește cu alte discursuri prezente sau trecute, memoriale sau de alt tip. Ea e o practică memorială printre altele (jurnale, memorii, comemorări etc) și un produs al unui travaliu al memoriei care implică o anume relație cu trecutul a celui care își narează viața și o relație a acestuia cu prezentul în care are loc relatarea. Raportarea celui care povestește la aceste două instanțe temporale implică – în ciuda sentimentului de continuitate și de confirmare a propriei identități pe care el o percepe relatându-și existența – o distanțare față de trecut și o reevalaure a acestui trecut în perspectiva prezentului. Chiar dacă povestirea de viață dă celui care povestește sentimentul unei continuități cu propriul trecut și al unei inalterabilități a propriei identități (Ricoeur 1983: 85) – și prin aceasta am numit una din mizele esențiale pe care le poate avea povestirea vieții – distanța pe care povestitorul o ia față de trecut, face ca raportul său cu acesta să devină obiect de interogare și reflecție, de dialog și reevaluare. Acest fel de raportare e uneori explicită și prezentă ca atare în povestirea vieții sub

¹ Mă refer aici la ceea ce francezii ar numi *partage* memorial sau *mise en commun* adică partaj sau punere în comun a memoriei, verbul *a împărtăși* fiind în limba română mai puțin tehnic, ceea ce reprezintă un dezavantaj, dar având și valențe religioase care trimit la ideea de comunitate de memorie, adică una care se construie printr-o memorie împărtășită în comun.

forma unui comentariu sau al unor reflecții aforistice, a unor învățăminte de desprins, a unor concluzii asupra unui eveniment relatat sau asupra întregii biografii, concluzii de ordin filosofic, religios, politic sau moral. Cel mai adesea e însă vorba de comentarii implicite care derivă din chiar punerea în scenă a evenimentelor, din ceea ce Paul Ricoeur numește „la mise en intrigue” sau într-un plan mai general „configurare narativă” a faptelor.

Am considerat necesar acest scurt ocol teoretic pentru a explicita perspectiva în care am analizat povestirile de viață ale celor deportați în Bărăgan între anii 1951–1956 de pe frontiera vestică a României. Am vrut să subliniez că în această perspectivă viața sau evenimentele povestite sunt mai degrabă, adică mai mult, un produs al relatării lor, că povestirea își conține propria interpretare indiferent de cea pe care alții, ulterior, i-o pot da, în funcție de contextele la care o raportează sau de intențiile cu care o cercetează, că își conține într-o anumită măsură propriile mize. Cu alte cuvinte sunt printre aceia care cred că o povestire de viață ne informează asupra trecutului acționând asupra celui care o ascultă, argumentând, apărând un punct de vedere sau altul asupra faptelor la care se referă, încercând să negocieze cu un interlocutor prezent sau un destinatar absent sensul faptelor sau al vieții. Cum ea face acest lucru prin vocea unui martor al trecutului care este în egală măsură un actor al aceluși trecut (prezent ca personaj în povestirea sa de viață) și un actor prezent într-un act de comunicare constitutiv pentru povestire – naratorul – este imposibil să despărțim felul în care sensul povestirii capătă relief de cadrul retoric pe care ea îl încorporează. El implică un orizont de așteptare presupus comun între povestitor și ascultător – de cele mai multe ori e vorba însă de un decalaj producător de sens – și presupune un tip de acțiune realizabil prin povestire.

Una din mizele relatării poate deveni și aceea de a ajusta între ele orizontul povestitorului cu cel al ascultătorului real sau ideal (adică așa cum și-l imaginează povestitorul), acest destinatar ideal putând avea puține lucruri în comun cu cel care se află în fața celui care își povestește viața în momentul povestirii.

Toate cele spuse până aici ne conduc spre ideea că povestirea de viață nu e așa cum se crede cel mai adesea o relatare exactă a unei biografii, ci o variantă a acesteia, selectivă, gata interpretată, chiar dacă sensul pe care i-l dă vieții e o aproximare legată de un context de comunicare precis, iar coerența ei e oarecum forțată, impusă de modelarea narativă și textuală a faptelor (ele trebuie să aibă un început și un sfârșit, o dezvoltare, un sistem de repetiții și simetrii sau de contraste, modelându-se pe tipare narrative

preexistente și pe nevoile de coerență logică și semantică ale textului), dar și de scopurile imediate sau mai îndepărtate ale punerii în comun a memoriei. Miza ei e mai puțin fidelitatea față de trecut, cât aceea de a-l face inteligibil și comunicabil.

Povestiri de viață la deportații în Bărăgan

Pentru a fi consecventă cu cele spuse mai sus, mă simt obligată să descriu, chiar și pe scurt, câteva dintre condițiile în care mi-au fost relatate povestirile de viață la care mă refer aici.

Cele 100 de interviuri ce alcătuiesc corpusul pe care îl am în vedere în continuare sunt realizate în cea mai mare parte între anii 1991–1997 și mai ales la începutul acestui interval². Tuturor celor intervievați li s-a precizat că interesul meu pentru viața lor vine din nevoia și urgența pe care o simțeam în acei ani de a afla mai multe despre deportarea lor în Bărăgan, dar tuturor li s-a cerut în primul rând să-și povestească viața, fără nici o restricție suplimentară. Apelul acesta a fost interpretat în mod diferit, unii au pus în prim plan – mă refer aici la ponderea în povestire – episodul deportării lor în Bărăgan, alții l-au inserat în povestire la locul pe care îl ocupa din punct de vedere cronologic sau al sensului pe care l-au imprimat traseului lor biografic. Indiferent de ponderea în povestirea de viață, episodul deportării e raportat la întreaga existență a celui deportat și evaluată pe fundalul unui bilanț autobiografic. Mă voi referi aici la cei care reprezintă majoritatea interlocutorilor mei: persoane care aveau între 65 și 90 de ani în momentul interviului și care în familiile cu care au fost deportate, reprezentau momentul deportării adulții tineri, cei pe umerii cărora cădea mai ales responsabilitatea familială sau preluarea ei iminentă (din mers).

Relatarea povestirii de viață s-a făcut la distanță de 40–50 de ani de momentul deportării, în condițiile în care tăcerea impusă timp de atâtea

² În anii următori am completat arhiva, lucrând cu un grup de la Fundația A Treia Europă pe care l-am coordonat din 1997 și până în prezent. O parte dintre interviuri au fost publicate, însoțite de un indice tematic și de o analiză a structurii povestirilor (Vultur 1997). Până în 1994 publicațiile – cărți sau articole despre Bărăgan – erau inexistente și a trecut un timp până când rememorările fostelor victime să fie influențate sau împrăștiate de o bibliografie a subiectului azi bogată și diversă. Personal nu am avut acces la arhive decât în anii 2002–2003 și apoi în 2006, astfel încât informațiile mele despre deportare erau destul de vagi și destul de generale în momentul interviului.

decenii asupra evenimentului făcea ca disponibilitatea și dorința de a-l povesti să fie în general mari – mai ales de partea victimelor deportării, pentru că la ele mă refer aici mai ales. O anumită prudență sau suspiciune mai persistau uneori, legate de contextul mai general al relatării, în care a vorbi despre trecutul comunist dezvăluind latura lui opresivă, după atâția ani de elogiere mincinoasă a regimului nu era o practică curentă, iar stabilirea de responsabilități și vinovății era acceptată cu greu și mai mult la nivel colectiv (ea e și azi cu totul rar asumată individual). După cum se știe România nu are o lege a lustrației, iar justiția nu s-a implicat în judecarea crimelor sau a abuzurilor din perioada regimului totalitar, chiar dacă recent, președintele României și-a asumat sarcina codamnării publice a regimului comunist, declarându-l nelegitim și criminal.³ Cu totul altfel stăteau lucrurile însă în perioada în care am realizat interviurile.

Victimele deportării și-au creat din 1994 o asociație proprie (Asociația Foștilor Deportăți în Bărăgan) și la insistențele acesteia au primit o recompensă financiară sub forma unei indemnizații lunare pe care o primesc atâta timp cât trăiesc, o formă de recunoaștere a caracterului abuziv al deportării. Dar nici o instanță nu i-a declarat nevinovați, iar indemnizațiile au stârnit invidii și chiar proteste din partea celor nedeportați. Pe unii de alții îi despărțea, în momentul în care a avut loc deportarea, logica luptei de clasă, care îi considera pe unii dușmani („chiaburi”, „exploataori”, „titoiști”, „fugiți din URSS” etc.), pe alții nu. Contextul rememorării acestei perioade trezea în mulți reflexul ideologic al contextului în care deportarea a avut loc.

De multe ori în povestirile vieții celor deportați, atunci când se ajunge la episodul deportării sau la relatarea circumstanțelor lui, naratorul înlocuiește povestirea la persoana I singular cu cea la persoana I plural, marcând prin aceasta asumarea relatării în numele grupului cu care memoria îl face solidari: deportații. Acest „noi” este opus sistematic unui „ei”: cei care au făcut listele cu cei deportabili, cei care i-au ridicat cu forța din case în noaptea din 17 spre 18 iunie 1951 și i-au obligat să-și părăsească gospodăriile și satele pentru a-i instala sub cerul liber în Bărăgan, cei care i-au obligat să-și construiască acolo case tip din chirpici și le-au impus domiciliu obligatoriu în „satele noi”, adică satele de ei create, cei care i-au supravegheat și șantajat, cei care i-au umilit și i-au transformat într-o primă perioadă, din oameni prosperi și bine așezați la casele lor, apreciați de comunitate, în mu-

³ La data de 18. decembrie 2006 în Parlamentul României președintele Traian Băsescu a inițiat condamnarea regimului comunist. (Red.)

ritori de foame. Cam aceasta este ce relatează povestirile foștilor deportați, uneori în detaliu, cu amărăciune sau cu durere, cu o reținută revoltă, cu oarecare detașare sau cu emoția traumei retrăite și a nevoii de a povesti pentru a te elibera. Atitudini ca acestea sunt perceptibile direct din cele povestite, sau indirect prin felul în care se relatează, dar și din ce se păstrează pe casete: tonul vocii, ritmul povestirii și al respirației, pauzele, plânsul sau râsul. Memoria mea reține și alte semne: gesturi, priviri. O fotografie sau o scrisoare vin să completeze povestirea cu „probe”. Limbajul ideologic al epocii e pus între ghilimele, citat cu o luare de distanță: „așa-zișii chiaburi”, „exploatori, cum ne-au considerat ei” etc.

Să fie nevoia de a informa un ascultător neștiutor de toate acestea sau transformarea ocaziei de a povesti într-un catharsis necesar, mizele cele mai importante ale relatării? La o primă vedere, da. Dar nu sunt singurele și nici nu e evident că sunt cele mai importante. E posibil ca în contextul politic post-decembrist pe care l-am evocat, dorința deportaților de a depune mărturie să fi fost, ca și dorința mea de a ști și a spune și altora, trăite sub semnul urgenței, date fiind vârsta interlocutorilor mei și speranța de a face o breșă în refuzul mai general de a lua act despre ce s-a întâmplat în perioada comunistă.

Dar mai era desigur și altceva.

De la povestirea individuală la o memorie exemplară

Acest altceva devine vizibil dacă punem la un loc mai multe povestiri și încercăm să surprindem ceea ce le unește. Ar fi mai întâi latura traumatică: pentru toți povestitorii a fost vorba de o răsturnare brutală a destinului lor, una nefastă, care i-a obligat să-și reconsidere proiectele de viață și, cum au fost persecutați multă vreme după ce li s-au ridicat restricțiile domiciliare și au fost deposedați prin actul dislocării de cea mai mare parte a bunurilor lor, i-a obligat să ascundă, atât cât a fost posibil, trecutul lor. Evident că subiectul era tabu față de urmașii născuți după deportare, în ideea de a-i proteja. Hiatusului provocat de transmiterea bunurilor i se asocia astfel unul al transmiterii memoriei, ambele cu consecințe asupra percepției identității personale și de grup.

Un deportat era un om cărui, în momentul dislocării, i se ridicau actele de identitate, înlocuite cu o simplă adevărîță. I se refuza o minimă demnitate, aceea de cetățean, fiind identificat doar cu statutul de „disolcat”, un

vinovat, un marginal, când nu de-a dreptul „un dușman”. Asupra gradului în care această situație a fost traumatizantă și umilitoare, se insistă în povestiri îndelung. O vinovăție sosită din senin, arbitrară, în care cei vizați s-au simțit fără apărare, pentru că, în absența unui proces și a unor explicații clare, motivele ei puteau fi oricare. Ordinul de deportare, necunoscut celor în cauză în momentul dislocării, prevedea categorii de vinovați și nu cazuri individuale. După enumerarea categoriilor vizate, pe criterii cât de cât clare, urma precizarea că acestora li se poate adăuga și altă categorie: „orice element periculos sau care poate deveni periculos”, ceea ce făcea total impredictibilă încadrarea în categoria celor deportabili.

Nu e de mirare că, în aceste condiții, în povestirile de viață se poate remarca un discurs de autopărare, prin care vinovăția fostei victime este infirmată, cu atât mai mult cu cât vinovăția pare adânc interiorizată. Să nu uităm că, în afara pierderilor suferite, era vorba și de umilințele trăite, de politica de denigrare a celor deportați în fața celor ce locuiau la acea vreme în Bărăgan și care au fost avertizați că au de a face cu hoți, răufăcători sau coreeni.⁴ Cele mai multe povestiri indică în sprijinul apărării nevinovăției povestitorilor diverse împrejurări în care interrelaționarea cu băștinașii din Bărăgan a avut ca urmare o schimbare a imaginii negative impuse de autorități. Sunt puse în gura acestor băștinași sau chiar a celor care fuseseră investiți cu diverse responsabilități de administrare sau supaveghere a „satelor noi” cuvinte laudative sau gesturi de solidaritate menite a arăta aprecierea sau compasiunea pentru cei deportați. Țărani, medici, polițiști, șefi de fermă, soldați supraveghetori ai călătoriei spre Bărăgan, ba chiar câte un ministru picat cu misie acolo, sunt citați rostind cuvinte bune la adresa deportaților sau dând la nevoie o mână de ajutor, tratându-i cu respect, recunoscându-le calitățile.

Pe lângă această mărturie indirectă, atribuită unor martori ai suferințelor lor, mai intră în joc una ce rezultă direct din felul în care faptele sunt prezentate în povestire. Deși sunt evocate aproape toate sursele de ne-cazuri ale celor deportați și suferințele îndurate, accentul povestirii pare a înclina dinspre relatarea acestora spre modalitățile de supraviețuire și apărare. Fără îndoială calitățile deportaților sunt cele care le-au asigurat rezistența: hărnicia, posedarea unui întreg repertoriu de abilități, capacitatea de a se mobiliza și de a se ajuta reciproc. Tăierea și conservarea por-

⁴ Identificarea are legătură cu războiul din Coreea, marcând la modul hiperbolic exotizarea de tip negativ a celor astfel desemnați.

cului, cultivarea legumelor timpurii, posedarea unor tehnici culinare mai elaborate, buna organizare a gospodăriei după modelul „neamțului”, solidaritatea familială și de grup (etnic, dar și comunitar, pentru că indiferent de diferențe, faptul de a suferi în comun a fost una dintre sursele solidarității celor deportați în satele nou create) sunt doar câteva dintre motivele invocate pentru a pune în mișcare un discurs polemic față de cel incriminativ și acuzator. Acest discurs, ce capătă adesea un puternic relief identitar, e un discurs reabilitant, de apărare. Ca orice discurs identitar, el implică un raport cu celălalt („ei” autoritățile, dar și „ei” localnicii din satele vechi, în apropierea cărora au fost construite de deportați satele vechi), dar și o anume proiecție de sine. Ea e în cazul de față una pozitivantă, în care fosta victimă devine erou al povestirii, unul de tip civilizator.

Astfel, nu numai că pustiul și ostilitatea inițiale ale spațiului în care au fost obligați să se instaleze sunt îmblânzite și învinse treptat după principiul „omul sfințește locul”, dar chiar restricția de bază, cea a interdicției de deplasare în afara unei limite de 15 km pare dejucată. Și asta nu numai pentru că la întoarcerea acasă a deportaților Bărăganul se aseamănă până la identificare cu Banatul de origine: el s-a transformat într-un paradis terestru prin efortul și virtuțile celor care au lucrat și trăit în acel loc, infirmând astfel imaginea negativă proiectată asupra lor de autorități și transformând pedeapsa într-o sursă de victorie. Limitarea libertății e dejucată prin transformarea locului de domiciliu obligatoriu în unul în care pustiul inițial a fost îmblânzit și transformat, cu alte cuvinte „civilizat”. În consens cu această logică, povestitorii insistă atunci când prezintă sosirea lor în Bărăgan asupra caracterului ostil și sălbatic al locului, pe care îl compară cu locul înfloritor lăsat de ei la plecare, după șase ani de viață acolo. Acest nou Bărăgan, cel supus acțiunii civilizatorii a bănătenilor, apare în povestire ca un fel de alt Banat. Cerute de economia stilistică a narațiunii, astfel de sublinieri hiperbolizante semnaleză faptul că povestirea are o miză ce depășește simpla relatare a faptelor. Imaginea fostului deportat se apropie până la suprapunere cu cea a unui erou civilizator, iar locul acestei întreprinderi devine un loc simbolic. Cei din Banat aveau la îndemână un astfel de model din memoria colonizării Banatului în secolul al 18-lea, așa cum e relatată ea în general de către șvabi: ca o apropiere treptată a unui loc sălbatic. În relatările lor, experiența colonizării Banatului în secolul al 18-lea, s-ar putea concentra în trei cuvinte cheie: die Not, der Tod, das Brot, adică la început au fost necazurile (grijile), apoi moartea, apoi pâinea.

Victoria deportaților asupra propriului destin, oricât de relativă ar fi fost, exprimă, într-un plan mai general o victorie a binelui asupra răului. Sunt numărate episoadele menite să ne convingă că prin victoria binelui sunt răsplătiți cei care au făcut bine și pedepsiți cei care au comis răul, adică o faptă imorală, trimitând oameni nevinovați într-un exil forțat. O etică exemplară pare astfel a funcționa, o etică pe care povestirea o prezintă ca realizată. Pe când – afirmă povestitorii – viața lor a integrat trauma și a depășit-o (sunt invocate aici reușitele copiilor, recuperarea după Revoluție a unor bunuri pierdute, cariere strălucite, răsplăți de tot felul), cei care le-au făcut rău au avut parte de pierderi, accidente, lipsa de respect a copiilor sau alte neplăceri asimilabile unei pedepse divine. Invocate adesea, astfel de episoade sunt uneori perfect simetrice unele cu altele: de pildă inginerul care a distrus cimitirul din Bărăgan și a răscolit oasele celor înmormântați acolo, arând locul conform ordinului primit⁵ a suferit ulterior un accident mortal, pățind ceea ce a făcut celorlalți.

Iese astfel treptat la iveală o miză mai importantă a povestirii vieții, aceea de a reabilita victimele și de a atribui unei instanțe imanente puterea de a le face dreptate. Pentru a susține o astfel de perspectivă asupra faptelor, povestirea se modelează adesea după scenariul basmului: unei lipse inițiale i se substituie, grație izbânzii eroului principal asupra răului, o rezolvare fericită. Nu lipsesc nici ajutoarele magice, triplicarea probelor și alte elemente din modelul funcțional descris de V. I. Propp (Propp 1928) și îmbogățit de Claude Bremond (Bremond 1973) sau A. J Greimas (Greimas 1966).

După cum se poate vedea, memoria individuală se pliază pe modele pre-existente ale memoriei colective și tinde să devină exemplară. Aceasta pare a fi o condiție pentru a da experienței individuale o aură memorabilă și a o face comunicabilă. Poate că aceasta e și miza cea mai importantă a istoriei de viață. Pentru a o realiza ea trebuie să facă în mod inevitabil apel la memoria colectivă și la modelele ei culturale. Așadar, una din mizele cele mai importante ale povestirii vieții derivă din chiar modul de funcționare al memoriei. Pentru a putea să facă partajabil sensul pe care îl dă celor relatate, pentru a negocia semnificațiile pe care le atribuie propriei vieți, cel care își povestește viața trebuie să se adapteze contextului povestirii, profilului incert al unui ascultător ideal. De obicei, analizând mizele povestirii

⁵ În 1964 s-a dat ordin de distrugere a ceea ce mai rămăsese din satele noi și au fost eliberați și deținuții politici care se mai aflau acolo.

de viață, conturul acestuia se precizează, pentru că el este cel interpelat, cel vizat. Pentru cel care a făcut interviul însă, a asculta o povestire a vieții este întâi de toate o experiență umană: mizele povestirii sunt estompate, subordonate haloului emoțional care însoțește de obicei această experiență de ascultare și înțelegere. Povestitorul încearcă prin povestire să ia distanță față de propriile emoții, să raționalizeze suferința, să o facă inteligibilă pentru alții și pentru sine. Acest proces arată că miza cea mai importantă a relatării faptelor trecutului este căutarea și atribuirea unui sens.

